

Историческата дълбочина на многообразието от занаяти

Милена Колева-Звънчарова

Епохата на Възраждането, белязано от културна, църковна, политическа еманципация на балканските народи от властващата Османска империя, се смята за безспорно време на разцвет на занаятите (макар и техните исторически корени да се търсят далеч назад в Средновековието). Поради дълбокия отпечатък, който занаятите оказват върху цялостния облик на балканското (в частност българското) доиндустриално общество, тяхното разглеждане и проучване има разностранни измерения. Занаятите са обект на изследване от гледна точка на социалната и стопанската история, етнографията, техни характеристики се изучават и ползват на широка основа от страна на т.нар. художествени и приложни занаяти.

Настоящият текст няма за цел да допринесе към изследването¹ на занаятите от една или друга научна гледна точка, нито пък да ги търси в дълбока историческа ретроспекция; по-скоро стремежът е да бъдат представени като разностранно явление, чието битуване в разпознаваемия като *балкански*² контекст може в една или друга степен да се проследи и днес; да насочи вниманието към все още жизнените им форми, както и към притегателната сила и възможностите, които предоставят, от гледна точка на културния им потенциал.

*

За основен белег на занаятчийското производство се възприема ръчният труд, като съществува и подразделението на занаяти с домашен, пазарно ориентиран и манифактурен характер³. Популярен подход е занаятите да бъдат групирани в зависимост от обработваната суровина – глина, дърво, метал, кожа, камък и пр. Опитите за структурирано представяне обаче винаги са подчинени на конкретен исторически контекст, тъй като занаятите се влияят пряко от променливото потребление на занаятчийските произведения, произтичащо от социално-икономическите условия. Така например добре известен факт е, че в началото на 19. в. (при тогавашния битов уровень на Балканите), тъкмо в зората на местното индустриално производство⁴, занаятите достигат най-високата степен на своята диференциация. За всеки тип обувки или шапка например е имало специализиран майстор, със съответните калфа, чираци, *дюкян* (работилница за изработка и продажба): т.нар. *кундури* или обувки в европейски стил се изработват от *кундурадъжия*; *налъмките* (тип сандали, обувки за баня) – от *налъмджия*; *папуците* (тип пантофи) от *папукчия* и пр. Тази особеност от една страна отразява характера на пазарното потребление; от друга страна е пряко свързана с необходимостта от специализация на знанията и уменията, а вероятно и от поддържане на определено качество на произведената продукция. Казаното дотук още веднъж аргументира необходимостта от специализирани историко-

¹ Библиография по въпроса за занаятите е цитирана в „Културният потенциал на народните и художествените занаяти”, Габрово, 2016

² Политически коректното понятие „Югоизточна Европа” е лишено от специфичната конотация, на която се осланя настоящият текст. Подобно търсене на общорегионални характеристики (като капсулиране в рамките на селската община, патриархално семейство тип „задруга”, конформизъм на православната църква и др.) може да се види у *Vucinich, Wayne S. The Nature of Balkan Society Under Ottoman Rule. In: - Slavic Review, Vol. 21, No. 4 (Dec., 1962), pp. 597-616*

³ Костадинова-Ковачева, В. Занаяти в югозападните български земи XV-XIX в. С., 1991, с. 12

⁴ За появата и развитието на първите фабрики по българските земи вж например Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие, С., 1972

етнографски проучвания⁵ като първоначален етап от опитите за реконструкция на занаяти от типа „културно наследство“.

Изучаването на традиционните занаяти, съответно и тяхното съвременно интерпретиране в една или друга форма, съвсем естествено се вписва в споменатия вече балкански културно-исторически ареал. Данъчен регистър⁶ от средата на 19. в., документираща в Истанбул, столицата на доминиращата по това време Османска империята, над 200 професии в сферата на занаятите, услугите и търговията. Действащите еснафи са представени с броя на дюкяните, майсторите, калфите и чираците, от което се разкрива най-общо следната картина: най-многобройни са лодкарите (6092 души), следвани от хамалите (4605), бръснарите и кафеджиите (4080). На другия край, с най-малко представители, са единственият продавач на канарчета и петимата търговци на опиум. Интересна с оглед на разпределението на занаятите е следната статистика – в сферата на текстила са регистрирани 38 професии (с тясна специализация като майстори на чорапи, такета и пр.); метал – 13; дърво – 12; кожа – 7; стъкло – 4; хартия – 3; восък – 2; глина – 1. Всичко това отразява характеристиките и потребностите на бита и потреблението разбира се най-вече в имперската столица. Макар и от европейска гледна точка този град да е определян като ориенталски, за балканските народи неговата социално-икономическа тъкан обаче е близка до родната среда.

Връщам се отново на занаятите, за да илюстрирам това твърдение: в цитирания регистър са изброени следните занаятчийски практики – *абаджийство, басмаджийство, бояджийство, чохаджийство, гайтанджийство, калайджийство, казанджийство, кундураджийство, налбантство, и пр.* (без списъкът да е изчерпателен или да цели преднамерена съответственост). В случая познатото (и разпознаваемо като родно от българи, сърби, македонци, турци и др.) наименование е достатъчна предпоставка изброените занаяти да бъдат разглеждани (от съвременна гледна точка) например като общобалканско културно наследство, без тук да е необходимо да се спираме подробно на причините за това.

Значимостта на занаятите в историята на балканските народи се измерва не само посредством прякото икономическо въздействие като основна стопанска дейност. Тяхната професионална организация, *еснафите*, имат обществено-изграждаща функция. В балканския контекст еснафът се свързва с налагането на високи норми на професионализъм и правила за издигане в йерархията на съответния занаят; еснафите определят и съблюдават морално-етичен кодекс, който се опира на съответната религия и народностни традиции. Еснафът обаче регулира (дори дирижира) пазара и не създава благоприятна почва за свободната конкуренция. Упадъкът на еснафите към кр. на 19. в.⁷ повлича със себе си и ценностната система, което води до в крайна сметка негативната натовареност на понятието „еснаф“ например в българския език, свързвано с тесногърдие, закостенялост, примитивност на нрави и обноски.

Системата на обучение в рамките на еснафа обаче е изградена въз основа на непоклатима йерархия, при която задълженията и правата на всяка една от позициите – чирак, калфа, майстор са ясно и неизменно определени. Преминаването на следващото социално стъпало в рамките на съответния занаятчийски еснаф е свързано с

⁵ Българската етнографска книжнина изобилства от регионални изследвания на занаятите, което дава възможност за подобни реконструкции с познавателни и образователни цели. Вж. например научната поредица на АЕК „Етър“, Габрово, „Народните занаяти: минало, настояще и бъдеще“, чието начало е поставено през 1948.

⁶ НБКМ, Ориенталски сборки, Цг 25/6; *Koleva-Zvancharova, M. To the History of Guilds in Istanbul According to a 19th-century Register. In: Osmanlı İstanbulu III. III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015, s. 651-666*

⁷ Батоев, Тодор. Занаятчийската проблема. С., 1932, с. 36

преодоляването на препятствия, което става възможно единствено при качествено натрупани съответните знания и умения. Не случайно полагането на майсторския изпит и получаването на майсторско свидетелство, т.нар. *тестир*, е едновременно истинско изпитание и празник. Професионалните отношения майстор-чирак са основани на учене чрез правене (*занаят се краде*), което днес се преоткрива в контекста на т.нар. дуална система. С други думи някогашният еснаф е регламентирал процеса на обучение на нови майстори, установявал и поддържал определено качество на произведенията, санкционирал е признаването на придобитите знания и умения. Днес споменът за занаятчийските еснафи се пробужда най-вече от някой мемориален надпис в църква или манастир, на възрожденски мост или чешма, в свидетелство за общественополезната им дейност. На този далечен исторически фон и независимо от избледнелия спомен за възрожденските еснафи днес отново се поражда необходимостта от при(по)знаване (валидиране) на неформално придобити (професионални) знания и умения.

Редом с общорегионалният характер на занаятите, утвърдил се поради споделените условия на живот в продължение на няколко столетия, естественото наличие на определена суровина води и до регионални специализации и оформяне на своеобразни занаятчийски центрове, чиито произведения биват търсени и предпочитани в широк географски диапазон. Емблематичен пример е развитието на грънчарството в Бусинци или Троян; медникарството в Самоков или Смолян⁸; дърворезбата в Трявна или Дебър. Това са и центрoвете, в които най-бавно избледнява споменът за занаятчийското минало или в които т.нар. традиция е по един или друг начин жива и досега.

С развитието на туристическата индустрия, която създава потребност от генериране на образи на местна/национална идентичност, фокусът на вниманието отново се насочва към тези центрове, поради тяхната разпознаваема емблематичност. От една страна туристите обикновено търсят местното, различното, което да осмисли и придаде стойност на пътуването и престоят им на дадено място. Те избират нови и нови дестинации, водени от стремеж да обогатяват знанията и преживяванията си, като същевременно с това създадат трайни спомени. От друга страна, местните отвръщат на търсенето с подобаващо предлагане: *най-старата църква, най-лечебната вода, най-добрите майстори, най-вкусната баница* – клишетата или не, подобни етикети съпътстват неизменно т.нар. туристически маршрути. Тази динамика на търсене и предлагане създава ниша за показване (демонстрация) на занаятчийски практики от отминали времена, а оттук и за предаване на знания и умения на желаещите да ги усвоят. Същинската добавена стойност се измерва и с качеството на реконструкция на практиката (колкото по-„напълно” изгубена или забравена, толкова по-добре, в контекста на търсената изключителност на предлагания туристико-културен продукт) – в зависимост от занаята: природни материали и/или багрила, умения за насноваване, прихванати от най-възрастната (обикновено) последна майсторка в занаята, наследена от две поколения работилница и пр.

На този фон занаятите сякаш губят изначално утилитарния си облик и биват натоварени с „традиционност”, често примесена с привидяна (национална) идентичност, те или техни произведения биват извеждани до емблематично, символно равнище. Например широкопопулярен подход в туристическата индустрия е България да бъде рекламирана посредством жени в традиционни костюми (народни носии), устойчив белег на ресторантите, които предлагат българска традиционна кухня е наличието на стомна (или друго произведение на грънчарството), ибрик (или друго

⁸ Например Тенева, Н. Родопски занаяти. С., 2003

произведение на медникарството), апликирани по стените традиционни тъкани (произведения на домашните занаяти), ножове (ножарство), огнестрелно оръжие (тюфекчийство) и др. Това овеществено присъствие на занаятите служи за пресъздаване на предполагаема атмосфера на отколешен бит, но поради прекъсването на нишката на автентичната приемственост по-далеч от тази митологема не се стига. Все пак желанието за реабилитиране на традиционните занаяти, пък макар и на имитативно равнище, е още едно основание да се твърди, че те имат неразкрит културен потенциал.

Съществува обаче поне и друго измерение, което бележи днешния интерес, насочен към занаятите. Те са не толкова източник на произведения с утилитарна функция, колкото занимания, привличащи съвременния човек именно с очарованието на ръчния труд и възможностите за градивност и творчество. Потребността да се създава е дълбоко присъща на човешката природа; в съчетание със сладостния емоционален привкус, който носи т.нар. „народна традиция“ за човека с *балканска* душа занаятите предоставят неограничена възможност за докосване до илюзията на доброто старо време, като същевременно привнасят в урбанизираното всекидневие топлотата, неопределимата носталгия, знаците на една отминала естетика. Например в много български градове формално и неформално се събират жени в групи за ръкоделие, наречени „седянка“. Покрай заниманията си с шиене, плетене и бродерия, някои от тях истински се задълбочават в опознаването на унаследените шевици и текстил, дори развиват своеобразния пуризъм (т.е. да определят кое е автентично и кое не), присъщ на етнографите. Разбира се, възпроизвеждането на практики от същинските занаяти, които изискват инструментариум и работилници, съвсем не е толкова лесно и достъпно, както е в случая с описаните домашни занимания. Този факт обаче не променя наличието на огромен ресурс за обучение чрез ръчен труд.

Казаното дотук се позовава на историческата дълбочина на занаятите, които може да се разглеждат и като неразделна част от човешкото битие, поради характера им на структурирана трудова дейност. Балканската занаятчийска „културна“ продукция е плътна, разностранна и богата – отвъд чисто материалните свидетелства за периода на разцвет на многобройните занаяти, съхранявани в музейните сбирки из региона, местните народни култури пазят спомен за занаятчийски практики, тайни говори, светци-покровители, благотворителна и обществено-полезна дейност на еснафите и др. Много е говорено за регионалните различия и твърде малко – за приликите и сходствата, предпоставките за които се коренят във времето на съвместно битуване в един географски ареал надхвърлящ познатите ни днес държавни, национални и политически граници. Създаването на регионална платформа за занаяти и дизайн би могло да се превърне в предпоставка за нов подход за разработване на възможностите за съхраняване и развитие на това специфично културно наследство.